

**CAROLA METZNER-NEBELSICK
DER "THRAKO-KIMMERISCHE" FORMENKREIS AUS DER SICHT
DER URNENFELDER UND HALLSTATTZEIT IM SÜDÖSTLICHEN
PANNONIEN, I-II**

Vorgeschichtliche Forschungen 23, Berlin, 2002., (726 stranica teksta, od toga 504 stranice rasprave, katalog, 205 priloga i 144 table)

U eminentnoj seriji *Vorgeschichtliche Forschungen*, čiji je urednik Bernhard Hänsel, svjetlo dana ugledala je ozbiljna studija o «tračkokimerijskom» krugu nalaza na prostoru jugoistočne Panonije, odnosno na području istočne Slavonije, te hrvatske i mađarske Baranje i jugoistočne Transdanubije. Impozantna studija rezultat je rada C. Metzner-Nebelsick na magisteriju i doktoratu, čija je problematika bila vezana uz prostor sjeveroistočne Hrvatske i jugoistočne Transdanubije, a obuhvaćala je kasno brončano i starije željezno doba, odnosno vrijeme trajanja daljske grupe. Zbog toga je izuzetno važno objelodanjivanje ove studije u kojoj se iznova vrednuju stari nalazi, a po prvi put objavljuju i neki od davno slučajno pronađenih te u dalekim europskim muzejima (Berlin, Beč, Mainz,...) pohranjenih predmeta koji potječu s prostora istočne Hrvatske (Batina), no izuzetno su važni za kasno brončano i početak starijeg željeznog doba u hrvatskom Podunavlju.

Sama studija podijeljena je fizički na dva toma. U prvome dijelu donosi se predgovor, rasprava i popis nalazišta uz priloge u tekstu. U drugome tomu dani su popis literature, katalog nalaza prikazanih na tablama te same table.

Rasprava je podijeljena na pet dijelova (A-E). Prvi dio donosi se na uvod, povijest istraživanja i terminologiju (A), a slijedi nakon predgovora izdavača i same autorice. U uvodu autorica naznačuje problematiku studije, dok u poglavlju o užem radnom prostoru jugoistočne Panonije daje geografski okvir svome radu. U jugoistočnu Panoniju autorica ubraja Baranju i Slavoniju. Svoj izbor pojma «jugoistočna Panonija» autorica povezuje s prostorom koji je obuhvaćala rimska provincija Panonija (METZNER-NEBELSICK, 2002., 16.). Smatramo da nema temelja takvoj usporedbi jer taj prostor u promatranom okviru kasnoga brončanoga i starijega željeznog doba nema veze sa svojom organizacijom u rimskom vremenu. To prije svega zbog vremenske distance kao i zbog činjenice da se južna granica provincije Panonije nalazila južno od Save na sjevernim obroncima bosanskih planina, dakle obuhvaćala je i prostor bosanske Posavine na koji se autorica niti ne osvrće. Također, neodgovarajuće uporabljenom zemljopisnom određenju prostora rada u prilog govori i činjenica kako se granica Rimskog Carstva nalazila na Dunavu, a prostor rasprostranjenosti daljske grupe obuhvaća područje istočne Slavonije i sjeverozapadne Bačke (VINSKI-GASPARINI 1978., 135.; TASIĆ, 1994., 12.). Danas je pod pojmom jugoistočna

Panonija obuhvaćen prostor istočne Slavonije, Srijema, Bačke i Banata (KLEMENČIĆ, 1997., 368.), što čini šire zemljopisno područje od onoga koje autorica označava jugoistočnom Panonijom. Južna granica obuhvaćenog prostora jugoistočne Panonije omeđena je tokom Bosuta i prostorom đakovačkog ravnjaka (METZNER-NEBELSICK, 2002., 16.), što prema nama poznatim činjenicama nije nikakva geografska niti kulturna granica u promatranom vremenu, uzme li se u obzir geografski prostor Srijema koji je na istoku jasno određen tokovima Dunava i Save, a na zapadu Vuke i Bosuta. Prema sadašnjem stanju istraživanja daljske grupe još uvijek nije jasna južna niti jugozapadna granica (TASIĆ, 1994., Karta 1.) navedene kulturne pojave te nije jasno zbog čega bi Bosut po tome ključu bio granica rasprostranjenosti. Zapadnu granicu ovoga kulturnoga kruga odredila je autorica zapadnom granicom Slavonije (METZNER-NEBELSICK, 2002., 16.) koja se nalazi na prostoru Poilovlja, što čini zapadnu granicu istočne Hrvatske (ROGIĆ, 1987., 8.), a to niti u zemljopisnom ni u kulturnom krugu kasnoga brončanoga i starijega željeznog doba ne pripada jugoistočnoj Panoniji. Na karti užega promatranog područja, koju autorica donosi u tekstu, označena su nalazišta toga vremena. Između ostalih, označena su dva naselja na prostoru Vinkovaca, jedno kao nesigurno Vinkovci, bivša tržnica koje se odnosi na nalaz lonca daljske grupe i drugi, sigurni položaj naselja Vinkovci Gradac koji, prema našim saznanjima, ne postoji i nije poznat u dostupnoj literaturi, a niti u arhivu Gradskog muzeja Vinkovci. Također zasada nije pouzdana niti pripadnost Vinkovaca daljskoj grupi jer se raspolaze samo sporadičnim nalazima keramike (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 144., T. 8., 1-2). Nadalje, nalaz grobova kasnohalštatskog vremena, u literaturi niz puta opisanih, označen je kao Vinkovci Silo umjesto Vinkovci Silos (METZNER-NEBELSICK, 2002., Abb. 1., 505.), što može biti i propust izdavača.

U sljedećem poglavlju autorica govori o povijesti istraživanja. Ono je podijeljeno na nekoliko potpoglavlja, od kojih se prvo odnosi na povijest i stanje istraživanja kasnoga brončanoga i starijega željeznog doba u jugoistočnoj Panoniji. Tu se osvrće na povijest istraživanja daljske grupe te donosi iscrpan pregled istraživača daljske grupe i teorije o periodizaciji i genezi na prostoru istočne Slavonije (METZNER-NEBELSICK, 2002., 21.-28.). Zanimljivo je da pri razgraničenju daljske grupe prema bosutskoj grupi na istoku, ističe mišljenje Predraga

Medovića iz 1978. godine, čemu je suprostavila mišljenje Stephana Foltinyja, preuzeto od Nikole Tasića o granici između bosutske i daljske grupe koja nije tako oštra kako to ističe Medović (METZNER-NEBELSICK, 2002., 28.). Treba istaknuti kako su o granicama i odnosu daljske i bosutske grupe iscrpno pisali, prije svega Ksenija Vinski-Gasparini (VINSKI-GASPARINI, 1978., 135.; VINSKI-GASPARINI, 1983., 602.) i N. Tasić (TASIĆ, 1979., 1979., 9.-10., T. I., T. III.; TASIĆ, 1994., 12.), čija mišljenja o ovom problemu autorica ne iznosi, a svakako su vrlo relevantna o toj temi jer su ih dali istraživači i dobri poznavatelji jedne ili druge grupe.

Posebним poglavljem osvrnula se autorica na povijest istraživanja Batine od početka 20. st., kada su slučajni nalazi počeli pristizati u muzeje diljem srednje Europe do sustavnih i zaštitnih istraživanja 70-ih godina 20. st.

Treće potpoglavlje odnosi se na povijest istraživanja tzv. «tračko-kimerijskog» problema i u njemu su opširno predstavljene teorije o nalazima konjske opreme kao posljedice invazije «tračko-kimerijskih» skupina i uzročno posljedičnoj vezi s početkom starijega željeznog doba u srednjoj Europi.

Slijedi poglavlje o kronologiji u kojem se autorica osvrće na apsolutnu kronologiju od švicarskih sojencičarskih naselja, zatim naselja u južnoj Njemačkoj, gdje su apsolutni datumi dobiveni dendrokronologijom za razdoblje prvih stoljeća posljednjeg tisućljeća pr. Kr. do Bliskog istoka gdje se, uz grobne nalaze konjske «tračke» opreme na iranskom groblju Tepe Siyalk B datirane C¹⁴ i dendrokronološkom metodom, nalaze potvrde i u reljefima asirskih vladara u 8. st. pr. Kr. Prezentirani su datumi «tračko-kimerijske» konjske opreme pronađeni u tumulu u Aržanu u južnom Sibiru. U obzir su uzete i grobne cjeline u Grčkoj i Italiji koje tipološkom metodom mogu biti apsolutno arheološki datirane. U razmatranju relativne kronologije osvrnula se na nalaze ostava ranoga željeznog doba, odnosno mlade do kasne kulture polja sa žarama kao i rane halštatske kulture u Karpatskoj kotlini, njihovoj vremenskoj raščlambi te pokušaju međusobne sinkronizacije. Međusobnom usporedbom horizonata ostava u Mađarskoj, Rumunjskoj, sjevernoj Hrvatskoj, Srbiji i sjevernoj Bugarskoj te usporedbom s relativnom kronologijom H. Müller-Karpea, ustanovila je stupnjeve od 11. do 7. st. pr. Kr. koje je označila brojevima od III. do VII., prema podjeli Rusu/Petrescu-Dîmboviŭae. Prema tome je razdijelila i ostave V. stupnja u sjevernoj Hrvatskoj na dva stupnja od kojih u mlađi VI. stupanj izdvaja ostave Ilok i Šaregrad (METZNER-NEBELSICK, 2002., 61.) na osnovi napomene K. Vinski-Gasparini koja ostavu u Šaregradu drži najmlađom ostavom u fazi V ostava kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (VINSKI-GASPARINI, 1973., 169.). Kao što je i sama napomenula, ostavu iz Iloka teško je svrstati u bilo koju kombinacijsku skupinu (muška, ženska nošnja i pribor, konjska oprema) te ju je autorica pribrojila ostavama VI. horizonta ostava prema svojoj podjeli, prihvaćajući dataciju ostave u vrijeme Ha B-C kako je datirana pri prvoj objavi (MAJNARIĆ-PANĐIĆ, 1968., 39.). Ostavu u Legradu pripisala je autorica prema njezinom inventaru (križnim razvodnicima) starijem željeznom dobu (METZNER-NEBELSICK, 2002., 61.). Uzimajući u obzir vrijeme od 10. do 8. st. pr. Kr., sinkronizirane su ostave od prostora Transilvanije, istočne Mađarske, zatim Srbije do sjeverne Hrvatske i prostora Transkarpata i Podolije. Treba istaknuti kako

pobrojane horizonte ostava od IV. do VI. autorica naziva ranoželjeznodobnima (früheisenzeitlich), a na nekim mjestima kasnobrončanodobnim, odnosno ranoželjeznodobnim (METZNER-NEBELSICK, 2002., 51.). Nije naglasila kriterij prema kojem se u predstavljanim horizontima ostava ocrtava rano željezno doba. Jedina istaknuta razlika je pojava manjeg broja predmeta u mlađim ostavama (horizonti ostava V i VI) i jača osobna povezanost predmeta (dijelovi nošnje muškarca ili žene ili konjska oprema) (METZNER-NEBELSICK, 2002., 56.-57., Abb. 12.). Nije istaknuto koji horizont ostava možemo smatrati ranoželjeznodobnim niti zašto je preuzeta nomenklatura ostava s prostora Rumunjske, odnosno Transilvanije. Jasno je kako autorica teži povezati užu radni prostor sa širim susjednim prostorom, no očito je kako razvoj metalurgije na širem području Karpatske kotline nije imao jednaku dinamiku, a tako niti jedinstven sustav deponiranja ostava, stoga nije ni nužno čitav prostor Karpatske kotline obuhvatiti jednim vremenskim sustavom, nego samo sinkronizirati postojeće podjele. Što se tiče ranoželjeznodobnih ostava, poznato je kako se predmeti od željeza pojavljuju u ostavama Transilvanije, odnosno Rumunjske, od vremena Ha B2 (PETRESCU-DÎMBOVIŬA, 1977., 168.), što bi odgovaralo horizontu V podjele ostava C. Metzner-Nebelsick.

Nakon uvodnoga zajedničkog dijela slijedi cjelina o užem radnom području jugoistočne Panonije (B). U prvom poglavlju ove cjeline, a petom sveukupnom, slijedi povijest rane i starije kulture polja sa žarama u jugoistočnoj Panoniji, odnosno geneza kulturne grupe. Tu autorica, pored grobnih nalaza virovitičke grupe iz Desne bare u Vukovaru i Sotina, navodi razorene grobove virovitičke grupe iz Osijeka s prostora Donjeg grada (METZNER-NEBELSICK, 2002., 80.), čija je kulturna i kronološka odrednica već ispravljena u literaturi, gdje se navode kao grobovi vinkovačke kulture (ŠIMIĆ, 2001., 24., sl. 1.-2.). U istom poglavlju navodi se i opis slučajnog nalaza lonca kasne Belegiš II kulture u Batini koja zasigurno nije nalazište Belegiš II kulture. Ono što zbunjuje u autoričinu navodu jest tvrdnja da okomite kanelure na ramenu posude nisu uobičajeni ukras Belegiš II kulture, nego nagovještaj nadolazeće daljske grupe (METZNER-NEBELSICK, 2002., 81.). Taj zaključak nikako ne stoji, usporede li se samo nalazi Belegiš II kulture s prostora istočne Slavonije (ŠIMIĆ, 1993., 138., sl. 10.-12.; FORENBAHER, 1988., 24., Fig. 1., B), ne uzimajući u obzir širi prostor Belegiš II kulture (VRANIĆ, 2002., 86.-91.). Navodeći nalaze starije faze kulture polja sa žarama iz Belog Manastira prema nalazima igala u izoliranoj jami, autorica drži kako je riječ o usamljenom paljevinskom grobu (METZNER-NEBELSICK, 2002., 82.), za što nema dovoljno elemenata jer se ne radi ni o kakvoj izoliranoj jami, već o jami broj 5 veličine 4,80 m x 4,30 m koja je prema objavljenim podacima sadržavala srednjo- i kasnobrončanodobne nalaze (VINSKI-GASPARINI, 1956., 10., sl. 28.-42., Prilog D). Neprijeporna je prisutnost oblika virovitičke grupe na prostoru istočne Slavonije, gdje su vjerojatno dospjeli širenjem Dravom sa zapada. No to ne isključuje, prema sadašnjem stanju istraživanja, pripadnost ovoga prostora Belegiš II kulturi koja je znatno više zastupljena nalazima. Točan je zaključak kako nije zabilježen kontinuitet u pokopavanju iz vremena starije faze kulture polja sa žarama u vrijeme daljske grupe na prostoru istočne Slavonije na jednome mjestu, te je prema tome i teško govoriti o

nekom kontinuitetu na tom području u razdoblju između starije i mlađe faze kulture polja sa žarama. Pripadnost istočne Slavonije krugu Belegiš II kulture, C. Metzner-Nebelsick drži hipotezom S. Forenbahera kojoj suprotstavlja nalaze grobova što pripadaju krugu kulture polja sa žarama (npr. Dalj-Studenac), (METZNER-NEBELSICK, 2002., 87.). Pored brojnih objavljenih naselja Belegiš II kulture na prostoru istočne Slavonije zabilježenih u Osijeku, Vinkovcima, Dalju, Erdutu, Privlaci, Sarvašu i Vučedolu (FORENBAHER, 1991.), držimo da je neprijeporna pripadnost prostora istočne Slavonije omeđenog na sjeveru rijekom Dravom području Belegiš II kulture u vrijeme starije faze kasnoga brončanog doba. Na području Baranje nema, osim slučajno zabilježenih, sigurno utvrđenih nalazišta Belegiš II kulture, čime se i isključuje pripadnost ovoga prostora krugu Belegiš II kulture. Ono što je izuzetno važno naglasiti jest pripadnost Belegiš II kulture istočnome kulturnom krugu koji je proizašao u kontinuitetu iz srednjega brončanog doba na ovom prostoru (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1984., 81.), čime su posvjedočene znatne razlike u odnosu na kulturu polja sa žarama koja je bila rasprostranjena u zapadnom dijelu međurječja Drave i Save, a čija geneza na tom prostoru još nije, prema sadašnjem stanju istraživanja, sasvim rasvijetljena. Obje istodobne kulturne pojave imaju zajedničkih značajki, ali i bitnih razlika u svojoj pojavnosti. Zajedničko kulturi polja sa žarama i Belegiš II kulturi jest način pokopavanja pokojnika spaljivanjem i polaganjem u posudu koja time dobiva funkciju žare. Zajednička značajka objema kulturnim pojavama jesu i metalni predmeti koje su rabile obje kulturne grupe. No različiti su oblici posuda te način ukrašavanja i pečenja posuda. Keramografija je vrlo prepoznatljiva za svaku od dviju navedenih grupa. Također, u bilješci 123. krivo je navedeno kako se područje «Rudina na obali Karaša kod Bačke Palanke nalazi istočno od Beograda» (METZNER-NEBELSICK, 2002., 87.).

Sljedi šesto poglavlje o keramičkim nalazima: tipovima i kronologiji. U potpoglavlju o kronološkoj terminologiji, uz kraći pregled dosadašnjeg nazivlja, kasno brončano i starije željezno doba, odnosno kultura polja sa žarama i halštatska kultura, autorica je uvela sljedeće termine: rana kultura polja sa žarama za Br D vrijeme; starija kultura polja sa žarama za Ha A1 vrijeme te srednja kultura polja sa žarama za Ha A2 vrijeme. Mlađa kultura polja sa žarama označava vrijeme Ha B1 i horizont ostava IV što je apsolutno datirano u 10. st. pr. Kr. Kasnu kulturu polja sa žarama naziva vrijeme Ha B2/Ha B3, što odgovara horizontu ostava V i datirano je u 9. st. pr. Kr. Ranim halštatom naziva se jedan predvremenski stupanj stupnju Ha C1 u smislu Ha C1a prema Hennigu, što odgovara horizontu ostava VI i 8. st. pr. Kr. Stariji halštat nazvan je stupanj Ha C1 (pri tome autorica ne stavlja nikakvu posebnu napomenu, pa je vjerojatno riječ o «pravom» stupnju Ha C1 prema uobičajenoj kronološkoj terminologiji), razvijeni stariji halštat stupanj Ha C2 te mlađim halštatom stupanj Ha D1, kao što je kasni Ha D označen kasnim halštatom (METZNER-NEBELSICK, 2002., 88.). Kronološke stupnjeve od vremena mlađe kulture polja sa žarama razradila je prema keramičkom materijalu u ovom poglavlju sama autorica. Osvrnula bih se na vrijeme rane, starije i srednje kulture polja sa žarama, o čemu je autorica pisala u prethodnom poglavlju. Naime, nije jasno na osnovi kojeg kriterija je uvedena u podjelu srednja kultura polja sa ža-

rama i prema čemu su izdvojeni nalazi za vrijeme Ha A2, ako se uzme u obzir da i sama autorica kaže kako to razdoblje nije posve jasno, odnosno faza razvoja u kojoj se dogodio preokret u kulturnom razvoju ovog prostora koji vodi k intergraciji istočne Slavonije u istočnoalpsku kulturu polja sa žarama. A ona se zbiva od vremena Ha B1, što odgovara horizontu I prema njezinoj podjeli keramičke građe na prostoru jugoistočne Panonije u vrijeme kasnoga brončanoga i starijega željeznog doba (METZNER-NEBELSICK, 2002., 86.). Smatramo kako se zasada ne može izdvojiti Ha A2 vrijeme na prostoru istočne Slavonije prema nekim kronološki osjetljivim i karakterističnim nalazima i označavati kao srednju kulturu polja sa žarama u vrijeme kada već nastupaju promjene koje će uskoro prerasti u kulturnu grupu, čiji će nositelji prihvatiti tekovine novoga željeznog doba. Poznato je kako groblja Vál grupe u Mađarskoj egzistiraju u Ha A2 vremenu (KÖSZEGI, 1988., 62.), a u novijim kronološkim vrednovanjima grobnih cjelina iz groblja Đepfeld u Doroslovu, N. Tasić pronalazi elemente koji ukazuju na početak pokopavanja u Ha A2 vremenu (TASIĆ, 1994., 12.). U to vrijeme počinje formiranje nove kulturne pojave koja svakako ima korijene u kulturi polja sa žarama i povezana je sa zapadnim krugom. No ne treba zapostaviti niti značajke i sličnosti te blizinu istočnoga kulturnog kruga u kojem se gotovo istodobno zbivanju promjene (nastanak bosutske grupe) (MEDOVIĆ, 1994., 47.). Razumljiv je pokušaj autorice da ukloni kronologiju užeg radnog prostora u srednjoeuropske okvire, ali katkada kao u ovom primjeru, nema dovoljno građe, niti potrebe za ovakvu detaljnu podjelu starije faze kasnoga brončanog doba u jugoistočnoj Panoniji.

Nakon kronološke terminologije, autorica je podijelila keramički materijal na grupe oblika, pri čemu je izdvojila amfore, posude sa stožastim vratom različitih oblika, posude sa stožastim vratom s ručkama, bikonične velike posude kao osobit oblik posuda sa stožastim vratom, kantharose, plitice različitih oblika, šalice s ručkom, šalice, šalice na nozi, zdjele, kuglaste zdjele, različite oblike lonaca, poklopce, male posude, a osvrnula se i na posebne oblike posuda koje su bile u upotrebi (ritoni, minijature posude, pseudokernosi,...). Amfore je podijelila na dva tipa: one s cilindričnim vratom i kruškolike amfore (METZNER-NEBELSICK, 2002., Abb. 24., 1.a-b). Tražeći paralele ovim oblicima na širem prostoru srednje Europe od sjeveroistočne Mađarske zatim Transdanubije, Slovačke i jugoistočnih Alpa te Dolenjske sve do sjeverne Italije (Este, Picenum), autorica datira pojedine oblike prema zatvorenim grobnim cjelinama u kojima su zabilježeni slični oblici posuda, čime ističe genezu pojedinih tipova posuda kao i njihovu pripadnost određenom kulturnom krugu te funkciju posuda. Kao prilozi načinjene su brojne karte s popisom nalazišta, gdje su zabilježeni određeni tipovi što čini pregledna pomagala, a rezultat su sustavnoga i temeljitog autoričina rada. Dajući pregled tipova posuda i paralele prema njihovu obliku, autorica je uzela u obzir širi prostor i repertoar istodobnih nalaza, što je svakako pridonijelo širem sagledavanju problema datacije keramičkih oblika daljske grupe koji najčešće potječu iz nesigurnih grobnih cjelina.

Nakon podjele posuda prema tipovima, autorica razlikuje pojedine oblike unutar tipova koje je izdvojila opisno. Pri opisu zdjela (plitica) između ostalih oblika i njihovih paralela ističe zdjele uvučena, vodoravno fazetiranog ruba, pri čemu

navodeći paralele iz Basarabi kulture i bosutske grupe navodi vrijeme faze kanelirane keramike bosutske grupe (METZNER-NEBELSICK, 2002., 136.), iako je taj tip zdjela u uporabi još od rane (Kalakača) faze bosutske grupe (MEDOVIĆ, 1988., 385.), a općenito je vrlo raširen kako u kulturi polja sa žarama i kasnije halštatskoj kulturi, tako i u kasnobrončanodobnim i stariježeljeznodobnim grupama u istočnome dijelu Karpatske kotline, što je autorica istaknula. Nakon poglavlja o tipovima, slijedi poglavlje o ukrasima u kojem se autorica bavi elementima ukrasa i grupama motiva ukrasa, donoseći pri tome tablice motiva ukrasa prema tehnici kojoj je ukras načinjen. Prema načinu ukrašavanja autorica je organizirala grupe elemenata ukrasa. Prema kombinaciji motiva ukrašavanja pojedinih izdvojenih tipova posuda, autorica je pokušala ustvrditi kronologiju te rasprostranjenost određenih kombinacija motiva kao i njihovu pripadnost pojedinom lokalnom stilu. Kod rasprave o ukrasu vodoravnog fazetiranja autorica navodi kako se ono širi izvan užega radnog područja u fazi kanelirane keramike, a već smo napomenuli da je ukras vodoravnog fazetiranja na zdjelama uvučenog ruba u uporabi još od vremena starije faze kulture polja sa žarama na zapadu te od rane faze bosutske grupe na istoku. Nekih sporadičnih nalaza ima i u Belegiš II kulturi. Postoji naime tip zdjela s užim i gušćim kanelurama koji je karakterističan za bosutsku grupu i Basarabi grupu, odnosno za istočni tip nalaza i taj tip je nešto mlađi od tipičnih zdjela vodoravno fazetiranog ruba, ali njih međusobno autorica nije izdvojila. Osim na prostoru bosutske grupe (MEDOVIĆ, 1978., 30., T. CXX., T. CXXIV.), takav oblik zdjela često se pojavljuje u naseljima i grobovima Basarabi kulture u rumunjskom Podunavlju i Transilvaniji (SAFTA, 1996., 160., Fig. 1., 1, 3; GUMĂ, 1993., 196., Pl. XLVII., 3; Pl. XLVIII., 4; VULPE, 1986., 57., 21.; URSUȚIU, 2002., 45., 53., Tab. 7., Fig. 19., Pl. II., 3). Autorica je zamijetila kako se ovakav tip zdjela može pratiti na području rasprostranjenosti bosutske grupe u njezinoj trećoj fazi (METZNER-NEBELSICK, 2002., 161.), no zdjele ovakvog tipa s uskim vodoravnim kanelurama na prostoru bosutske grupe i Basarabi kulture pojavljuju se već u ranim fazama njihova trajanja (MEDOVIĆ, 1988., sl. 46., 3.; sl. 66., 4.; GUMĂ, 1993., 196.), tako da se njihovo pojavljivanje u daljskim grobovima može tumačiti i kao utjecaj s istočnog područja, gdje su vrlo česte.

Autorica je pokušala predstaviti i lokalni stil na prostoru jugoistočne Panonije načinivši tabele prema pojavi određenih kombinacija motiva ukrasa na nalazištima na užem radnom prostoru jugoistočne Panonije. Prema rezultatima ovakve analize keramike zaključila je kako se razlikuje keramički materijal iz Dalja i Vukovara označen kao daljska grupa od materijala u južnoj Baranji uključujući i Batinu, što je opet različito od keramike iz Pécs-Jakabhegyja. U zaključku je naglašena oštra kulturna granica prema istoku (METZNER-NEBELSICK, 2002., 167.), odnosno prema prostoru bosutske grupe, što prema sadašnjem stanju istraživanja nije sasvim točno. Očito je da postoji snažno ispreplitanje daljske i bosutske grupe kako u njihovu trajanju, tako i u nekim zajedničkim oblicima i prisutnosti oblika jedne grupe na prostoru druge i obrnuto (TASIĆ, 1994., 16.).

Slijedi poglavlje o keramičkim horizontima koji su podijeljeni prema vremenskim i stilskim fazama. Horizonti su označeni rimskim brojevima I.-V., što zbunjuje jer je za horizonte

ostava u Karpatskoj kotlini preuzeto isto označavanje rimskim brojevima, tako da su keramički horizonti «jugoistočne Panonije» I-III istodobni horizontima ostava IV.-VI. prema autoričinj podjeli. Jasno je kako je podjela prema keramičkim horizontima lokalnog karaktera za uži radni prostor, a horizontima ostava nastoji se dati slika širega srednjoeuropskog prostora te uklopiti novu keramičku podjelu u postojeći kronološki sustav. Takav pristup ujednačavanja lokalnih kronologija u jedinstveni sustav za širi geografski prostor nije novum u recentnijoj literaturi o kronologiji kasnoga brončanoga i starijega željeznoga doba na području srednje Europe (PARE, 1996.; PARE, 1999.). Za svaki horizont autorica donosi tipove posuda i tipološku tablu vodećih oblika karakterističnih za pojedini horizont te grobne cjeline iz Vukovara, Dalja ili Doroslova koji pripadaju tom horizontu. Horizontom I označeno je vrijeme Ha B1, odnosno 10. st. pr. Kr., pri čemu je autorica istaknula kako je ovaj horizont izdvojen isključivo na keramičkim nalazima te prema udaljenim paralelama s metalnim nalazima u drugim istodobnim grupama (Val, Ruše, Stillfried), (METZNER-NEBELSICK, 2002., 169.). U horizontu II nastavlja se razvoj pojedinih tipova iz horizonta I. Ovaj je horizont autorica označila kao fazu konsolidiranja stilskog izričaja daljske grupe (METZNER-NEBELSICK, 2002., 169.). U horizontu IIIa dalje se razvijaju neki oblici, dok drugi sasvim iščezavaju. Ovaj horizont autorica je datirala u prvu polovinu i sredinu 8. st. pr. Kr., što bi odgovaralo Ha B3 vremenu prema H. Müller Karpeu (METZNER-NEBELSICK, 2002., 179.), pri čemu zbunjuje čitatelja jer prije u poglavlju o kronologiji navodi razdoblje ranoga željeznoga doba koje uspoređuje s Ha C1a stupnjem prema Hennigu i datira ga u 8. st. pr. Kr. Kronološka tablica Abb. 78 donekle rasvjetljuje čitavu raspravu o kronologiji. Apsolutno kronološki datumi preuzeti su s italjskoga i švicarskog prostora i autorica pokušava, nakon Ch. Parea (PARE, 1996., Tab. I.-III.; PARE, 1999.) uglaviti lokalnu kronološku podjelu za uži radni prostor sjeveroistočne Hrvatske i jugoistočne Transdanubije u jedinstvenu kronološku podjelu za širi srednjoeuropski prostor. Apsolutni datum 878. g. pr. Kr. koji označava granicu između Ha B1 i Ha B3, izdvojen je na nalazima i dendrokronološkim datumima iz švicarskog naselja Auvernier-Nord (SPERBER, 1987., 253.), što je ipak zemljopisno preudaljeno područje od hrvatskog Podunavlja, a važno je i istaknuti kako Auvernier-Nord i ostala švicarska naselja na kojima je zamijećen hijatus, nakon kojeg se pojavljuju oblici karakteristični za Ha B3 vrijeme (RYCHNER, 1995., 477.) pripadaju zapadnoeuropskom krugu kulture polja sa žarama (SPERBER, 1987.), što je još jedan razlog protiv takva preslikavanja kronologije. S druge strane, C. Metzner-Nebelsick u kronološku tablicu uključuje horizonte ostava Karpatske kotline (IV-VI) koje je u tabeli Abb. 17 sinkronizirala s 10.-8. st. pr. Kr., a u tabeli Abb. 78 granica između V. i VI. horizonta ostava nije 800. g. pr. Kr., već taj prijelaz nije sasvim jasno kronološki određen. Za horizont IIIa autorica ističe kako je to ranohalštatski horizont kojim počinje halštatski kulturni razvoj (METZNER-NEBELSICK, 2002., 179.), što odražava određenu diskrepanciju prema horizontu V ostava koji je datiran u 9. st. pr. Kr., kada se već pojavljuje drukčiji inventar u usporedbi s horizontom IV ostava (METZNER-NEBELSICK, 2002., 59.). To je ujedno i ključ po kojem autorica odvaja kasnobrončanodobne od ranoželjeznodobnih ostava. Horizont IIIa datiran je od

800. do 720. g. pr. Kr. Treba se osvrnuti i na ove datume. Godinu 800. pr. Kr. uzima već Ch. Pare za početak ranog halštata koji je izdvojen prema dendrokronološkim datumima s naselja Chindrieux-Châtillon u Švicarskoj, a datira u 814. g. i dendrodatumu iz tumula 8 iz Wehringena «Hexenbergle» koji datira u 778.±5 pr. Kr., a koji je prema tipološkoj analizi inventara pripisan ranom željeznom dobu (PARE, 1996., 103.). Donju kronološku granicu čini 720. g. pr. Kr. oko koje se datira prijelaz Villanova II/III i Este II/III (PARE, 1996., 111., Tab. II.), čemu u prilog idu rezultati tipološko-kronološke analize zmioljkih fibula te datiranje importa grčko-eubejske keramike u Vejima (METZNER-NEBELSICK, 2002., 51.). Ovo pripisivanje italskih datuma podunavskome prostoru vrednovat će tek datumi dobiveni interdisciplinarnim metodama i tipološko-kronološkim analizama zatvorenih cjelina s prostora hrvatskog Podunavlja. Između ostalog, čudi ispuštanje relativno kronoloških faza i apsolutnih datuma bliskijih kulturnih grupa kao što su ljubljanska i dobovsko-ruška koje su geografski i kulturno svakako više «susjedne» daljskoj grupi od Esta i Villanove. Horizont IIIb datiran je u posljednju četvrtinu 8. st. pa do treće četvrtine 7. st. pr. Kr., odnosno uspoređen je s Ha C1 stupnjem prema relativnoj kronologiji. Horizont IV traje, prema autorici, do sredine 6. st. pr. Kr. i izdvojen je na osnovi malobrojnih grobnih cjelina, dok horizont V traje u drugoj polovini 6. st. pr. Kr. I ovdje su apsolutni datumi uzeti prema dendrokronološkim datumima uništenja kule u Heuneburgu oko 500. g. pr. Kr. (METZNER-NEBELSICK, 2002., 179.), što je također malo preudaljen primjer za prostor jugoistočne Panonije. Kronološka podjela keramičkih horizonata počiva, prije svega, na rekonstruiranim (nesigurnim!) grobnim cjelinama¹ iz Dalja i Batine koje sadrže vrlo mali broj kronološki signifikantnih metalnih priloga. Važno je napomenuti kako je ljubaznošću prof. Dubravke Balen-Letunić, izvršena revizija objavljenog fundusa nalaza iz Dalja, kojom je utvrđeno kako nije moguće pouzdano potpuno rekonstruirati grobne cjeline, jer osim keramičkih predmeta koji se mogu povezati prema dostupnim podacima iz objave (HOFFILLER, 1938.; VINSKI-GASPARINI, 1973.) i iz inventarne knjige Arheološkog muzeja u Zagrebu, teško je pouzdano pripisati metalne predmete grobnim cjelinama, a koji su itekako važni za užu dataciju. Tako je moguće rekonstruirati samo krnje grobne cjeline. Budući da nisu objavljena ni sustavno istražena groblja daljske grupe Vukovar-Lijeva bara i Doroslovo-Đepfeld, teško je prema nekolicini objavljenih sigurnih grobnih cjelina i usporedbama s keramografijom na širem srednjoeuropskom prostoru načiniti sasvim relevantnu kronološku podjelu keramičkog materijala. Stoga je podjela koju je ovdje načinila autorica maksimum koji se prema sadašnjem stanju istraživanja može predstaviti o keramografiji daljske grupe.

1 Prema dosadašnjoj objavljenoj literaturi (HOFFILLER, 1938.; VINSKI-GASPARINI, 1973., 160.) riječ je o nesigurnim grobnim cjelinama. Rekonstruirane grobne cjeline iz Dalja rezultat su terenskih bilježaka istraživača V. Hoffilera koje je on i objavio uz keramički materijal, a metalni prilozi pomiješani su u vrijeme premještanja muzejskog inventara u vrijeme Drugog svjetskog rata. Na usmenim podacima i uvidu u građu i inventarnu knjigu zahvaljujem prof. Dubravki Balen-Letunić, muzejskoj savjetnici Arheološkog muzeja u Zagrebu te prof. dr. sc. Tihomiru Težak-Gregl, u čijem su magisteriju bile obrađene i grobne cjeline kasne halštatske kulture iz Dalja koje je moguće samo djelomice rekonstruirati. Također se zahvaljujem i Darku Periši na konstruktivnim prijedlozima pri pisanju ove vrste rada.

Posljednje poglavlje bavi se garniturama posuda prilaganih u grobove tijekom različitih faza razvoja. Za primjer su uzete grobne cjeline s groblja Lijeva bara u Vukovaru i Đepfelda u Doroslovu. Tom analizom autorica je došla do zaključka kako je u horizontu I. prilagan manji broj posuda u grobove, da bi tijekom horizonta II. te III.a i b broj priloženih posuda u promatranim grobovima imao simpozijalni karakter, prema čemu vuče paralele s istočnim halštatskim krugom. Manji broj posuda u grobovima prilagao se opet u horizontima IV i V (METZNER-NEBELSICK, 2002., 180.).

Slijedi poglavlje o naseljima u jugoistočnoj Panoniji tijekom kasnoga brončanoga i starijega željeznoga doba s posebnim osvrtom na Batinu. Pri opisu naselja na Pécs-Jakabhegyju, autorica ističe važnost toga naselja u vrijeme ranoga željeznoga doba prema infrastrukturi odnosno fortifikacijama i prilaznog puta, okruženog tumulima s kojim uspoređuje i naselje u Batini koje joj je poznato iz terenskog pregleda i arheološkog materijala što potječe iz sustavnih istraživanja Batine iz 1970. godine, a danas je pohranjen u Muzeju Slavonije u Osijeku. Točni su zaključci o strateškom položaju naselja te sudeći prema svim poznatim nalazima s toga sjeveroistočnog dijela Banskog brda i o važnom halštatskom centru na ovome prostoru. Autorica je zaključila kako je život na Batini trajao od kasnoga brončanog doba, odnosno horizonta II prema njezinoj podjeli, zatim tijekom starijega željeznoga doba do horizonta IIIb, dok neki od nalaza upućuju i na horizont V. Poznato je prema nalazima koji su u novije vrijeme potvrđeni i rezultatima zaštitnih iskopavanja (ŠIMIĆ, 2002., 58.) kako je naselje na Banskom brdu postojalo još od vremena starije faze kulture polja sa žarama do u mlade željezno doba. Time se uklapa u niz vrlo važnih naselja s početka starijega željeznoga doba uz Dunav kakvo je bilo i ono, sudeći prema očuvanim nalazima iz grobova, na Kraljevcu čiji su stanovnici pokopani na Busiji u Dalju. Što se tiče tumula zabilježenih u terenskom pregledu kojeg je autorica poduzela 1989. g., zasada nema nikakvih potvrda u literaturi niti u pokusnim istraživanjima te se ta činjenica može promatrati samo hipotetički. U ovom poglavlju autorica se vraća ponovno na problem kontinuiteta i diskontinuiteta naselja na prostoru istočne Slavonije početkom posljednjeg tisućljeća prije Krista, odnosno početkom daljske grupe (METZNER-NEBELSICK, 2002., 184.). Uz već naglašeno kulturno nejedinstvo istočne Slavonije i Baranje tijekom starije faze kasnoga brončanog doba, ponovno relativizira tezu S. Forenbahera o naseljima Belegiš II kulture u istočnoj Slavoniji s podacima o nalazima koji potječu sa zaštitnih istraživanja manjih razmjera na Velikom Varodu u Erdutu. Ti keramički nalazi pripadaju daljskoj grupi, a ne starijoj fazi kulture polja sa žarama (MINICHREITER, 1985., 29.), čime autorica relativizira tezu o naseljenosti istočne Slavonije Belegiš II kulturom. Treba naglasiti kako se teza S. Forenbahera između ostalih temelji i na rezultatima sustavnih istraživanja naselja Belegiš II kulture (Privlaka, Vučedol, Vinkovci), što bez sumnje ima određenu znanstvenu težinu, dok je u keramografiji Belegiš II kulture na prostoru istočne Slavonije utvrđena tek manja prisutnost oblika karakterističnih za kulturu polja sa žarama (npr. zdjele uvučenog koso kaneliranog ruba) (FORENBAHER, 1991., 60.). Poznato je kako nakon naglog prestanka života Belegiš II kulture iste položaje nastavaju nositelji daljske grupe (Sarvaš, npr.) (ŠIMIĆ, 1993., 142.).

Nadalje, kod teze o prestanku života naselja Belegiš II kulture u bilješci 237. autorica navodi podatke iz istraživanja i obrade nalaza s višeslojnog naselja na Feudvaru gdje je iskopavanjima utvrđen kontinuitet naselja iz Belegiš II kulture u bosutsku grupu (ROEDER, 1992., 128., T. 34.-35.). U novije vrijeme sve je jasnija geneza bosutske grupe koja je u mnogo elemenata povezana s Belegiš II kulturom (MEDOVIĆ, 1994., 46.), čemu u prilog svakako idu i stratigrafski podaci istraživanja naselja na Feudvaru. Kontinuitetu u naseljavanju Belegiš II i bosutske grupe autorica suprotstavlja rezultate terenskog pregleda Titelske zaravni, što poprilično iznenađuje kada, pored naselja u Feudvaru, istraživanja naselja na Kalakači (MEDOVIĆ, 1988., 386.-388.) i kod Batke C (MEDOVIĆ, 1994., 46.) govore u prilog kontinuiranom životu naselja u vrijeme Belegiš II kulture i bosutske grupe. Inače, iznenađuje oskudno korištenje recentnije literature o daljskoj istodobnoj susjednoj bosutoj grupi, zbog čega je autorica došla do iskrivljenih zaključaka, npr. «o oštroj granici prema susjednoj bosutoj grupi» (METZNER-NEBELSICK, 2002., 184.) koja i nije tako oštra prema rezultatima istraživanja (TASIĆ, 1979., 9.-10., T. I., T. III.; VINSKI-GASPARINI, 1978., 135.; TASIĆ, 1994., 12.) ili o već spomenutom «diskontinuitetu» naseljenosti istih položaja u vrijeme Belegiš II kulture i bosutske grupe.

Osmo poglavlje posvećeno je grobljima kasne kulture polja sa žarama i starijega željeznog doba u jugoistočnoj Panoniji. Groblja koja se koriste tijekom prva četiri horizonta, odnosno od vremena mlađe kulture polja sa žarama do starije halštatske kulture su: Pécs-Jakabhegy, tumuli iz Kővágótóttósa u sjevernoj Baranji i groblje u Lijevoj bari u Vukovaru. Pri opisu groblja u Vukovaru Lijevoj bari, autorica navodi zastarjele zaključke o zabilježenoj latenskoj keramici koja potječe iz razorenih kasnolatskih paljevinskih grobova (METZNER-NEBELSICK, 2002., 195.). Ovaj podatak je odavno ispravljen u literaturi (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1970., 59.-60.). U tu istu grupu grobalja uključeno je i groblje u Đepfeldu u Doroslovu, gdje je prema autorici većina grobova iz vremena ranoga i starijeg halštata (METZNER-NEBELSICK, 2002., 196.). Navedena su groblja iz Batine, Dalja te pojedinačni grobovi iz Osijeka i Erduta kao i groblje iz Barcs-Pusztabarcsa. Promatrajući ova groblja i način pokopavanja, autorica je uočila razliku između grobalja u istočnoj Slavoniji i južnoj Baranji te sjevernom dijelu užega radnog područja, gdje su uočeni paljevinski grobovi bez polaganja ostataka pokojnika u urnu. U sljedećem potpoglavlju o grobljima na širem prostoru autorica dolazi do intrigantnog zaključka kako pojava tumula i način pokopavanja te prije svega keramički oblici krajem kasnoga brončanog i početkom željeznog doba na prostoru između donje Austrije, Štajerske i jugoistočne Panonije su povezaniji nego što su to istodobni ravni paljevinski grobovi sa zagrebačkog područja (Velika Gorica, Krupače, Ozalj). U potpoglavlju o kosturnim grobovima daljske grupe na primjeru Vukovara autorica točno zaključuje kako ideju kosturnog pokopa u Lijevoj bari treba tražiti na istoku, odnosno na prostoru bosutske grupe i Basarabi kulture (METZNER-NEBELSICK, 2002., 202.), čime briše i oštre granice daljske grupe prema istoku koje je nekoliko puta do sada isticala u tekstu.

Za vrijeme mlađega i kasnog halštata navodi autorica kao primjer groblje u Doroslovu koje je u upotrebi do u horizont

V prema njezinoj podjeli. N. Tasić drži kako je groblje u Doroslovu u upotrebi do prijelaza 7. u 6. st. pr. Kr. do kada traje i daljska grupa (TASIĆ, 1994., 18.). Za to vrijeme naglašena je biritualnost koja se javlja na mnogim grobljima, npr. na prostoru Transilvanije te južne Mađarske (groblja Szentlőrinc). U posljednjem poglavlju o grobljima autorica se osvrnula na ukope konja, što je ujedno i prijelaz prema velikom poglavlju o konjskoj opremi na kojem leži težište ovog dijela. Ukopi konja poznati su iz vremena kasnog halštata iz groblja Szentlőrinc i Doroslova, a autorica navodi i dva ukopa konja iz Dalja nepoznate starosti (METZNER-NEBELSICK, 2002., 206.). Prema usmenom priopćenju predavača prof. Z. Bojčića, na kojeg se autorica poziva, radi se o srednjovjekovnim ukopima konja.

Nakon dijela o užem radnom području jugoistočne Panonije, slijedi treći dio o kronologiji i kulturnopovijesnoj odrednici nalaza (C), pri čemu najveći dio zauzima poglavlje o konjskoj opremi.

U uvodnom dijelu autorica je objasnila dijelove konjske opreme pontskokavkaskog izvorišta te osnovnu razliku u odnosu na srednjoeuropske kasnobrončanodobne dijelove konjske opreme. U konjskoj spregi razlikuje žvale i psalije. U sljedećem potpoglavlju iznosi opširnu povijest istraživanja «tračko-kimerijske» konjske opreme. Opširnim pregledom tipologija prijašnjih istraživača u srednjoj Europi kao i na sjevernoj crnomorskoj obali, autorica nas uvodi u pokušaj pomne raščlambe i regionalnog razlikovanja nalaza velikoga kompleksa konjske opreme «tračkokimerijskog» horizonta, čiji su nalazi značajka 9. i 8. st. pr. Kr., odnosno ranoga željeznog doba u Karpatskoj kotlini i srednjoj Europi, a promatraju se kao izraz različitih komunikativnih struktura (METZNER-NEBELSICK, 2002., 212.). Slijedi potpoglavlje o raščlambi tipova i rasprostranjenosti psalija u kojem je dano objašnjenje kriterija prema kojem su izdvojeni tipovi. Podijeljeni su u tri velike grupe (A, B, C) prema mjestu gdje su ušice na psalijama (u volumenu samog predmeta (A), sa strane (B), ili pak psalije koje su izliveno u jednom komadu sa žvalama (C)). Grupe A i B podijeljene su još na trinaest tipova (I.-XIII.), od kojih su neki podijeljeni na po nekoliko podtipova (a-e). Autorica je opet tekst popratila brojnim tipološkim tablicama, kartama rasprostranjenosti i popisima nalazišta svakoga tipa te statističkim odnosima o zastupljenosti pojedinih tipova. Nakon pregleda svakog tipa psalija i njihova kronološkog određivanja i rasprostranjenosti, C. Metzner-Nebelsick predstavila je raščlambu po tipovima i rasprostranjenost žvala, od kojih razlikuje četiri temeljna tipa. Ranoželjeznodobne dvodijelne žvale razlikuju se od jednodijelnih žvala kulture polja sa žarama (METZNER-NEBELSICK, 2002., 229.). Autorica ponovno donosi karte rasprostranjenosti pojedinih tipova žvala i tablice kombinacija u kojima se pojavljuju tipovi psalija i tipovi žvala kao i tipološku tablicu pojedinih primjera te popis lokaliteta s nalazima žvala u kombinaciji s određenim tipom psalija. U poglavlju o kronologiji žvala i psalija po poglavljima su obrađeni prostor Kubana, istočnog Ciskavkazja, prostor Pjatigorijske i Kabardino-Balkarije te prostor šumskih stepa i sjevernopontskih stepa kao i prostor Moldavije i Podolije, gdje se putem nalaza konjske opreme u zatvorenim, najčešće grobnim cjelinama, pokušava datirati i odrediti rasprostranjenost pojedinih tipova. Slijedi poglavlje o razvoju opreme za sprezanje konja u podunavsko-karpatkom

prostoru i u srednjoj Europi, gdje je autorica prema tipološko-kronološkoj analizi grobova i ostava u srednjoj Europi i Karpat-skoj kotlini došla do zaključka kako se novi način sprežanja konja kao i nova oprema pojavljuje na tom prostoru od horizonta V ostava, odnosno prema dendro-datumima zatvorenih cjelina od 9. st. pr. Kr. te kako su nalazi s novim tipovima konjske opreme na kavkaskom (groblje Seržen'-Jurt u Čečeniji) i srednjoeuropskom prostoru (nalaz ostave u Haslau-Regelsbrunn) gotovo istodobni, što navodi na zaključak da se oblici mogu objasniti samo obostranim kontaktima dvaju kulturnih prostora i razvojem pojedinih oblika na oba promatrana područja. Kao zona posrednik između ova dva prostora može se promatrati područje sjevernopontskih stepa. Nakon potpoglavlja o razvoju stariježeljeznodobnih žvala u srednjoj Europi s osvrtom na podunavsko-karpat-ski prostor te potpoglavlja o jezičastim obručima i kopčama, slijedi poglavlje o obručima s privjescima u obliku ptičjih protoma koji se kod određenih nalaza mogu promatrati i kao dio opreme za sprežanje konja na karpat-sko-podunavskom prostoru i na istočnom području.

U potpoglavlju o razvodnicima i ukrasima za remenje u podunavsko-karpat-skom prostoru i u srednjoj Europi, nakon kratkog osvrtu na povijest proučavanja ovakve vrste predmeta u srednjoj Europi, slijede grupe tipova kao i posebni te strani oblici u njihovoj vremenskoj raščlambi. Autorica je ovu vrstu podijelila opet na skupine s punom okruglom ili stožastom glavom i prstenastom perforiranom nogom (A), zatim na skupinu većih okruglih razvodnika s upisanim perforiranim križem i prstenastom nogom (B) te posljednju skupinu s križolikom glavom te prstenastom nogom ili samo ušicom za remenje (C). Ostali oblici svrstani su u posebne ili strane oblike. Svaka od većih skupina podijeljena je na tipove i podtipove, čiji je pregled po užim prostorima rasprostranjenosti (jugoistočna Panonija, Karpat-ska kotlina, Balkan, srednja Europa) kao i karte rasprostranjenosti donijela autorica, uz raspravu o dataciji i rasprostranjenosti pojedinih tipova. Slijedi poglavlje o falerama, ali samo iz karpat-skog područja, koje su također podijeljene u dvije skupine (A, B) i raščlanjene po tipovima. U zaključku o opremi za sprežanje konja autorica dolazi do zaključka kako je prostor sjevernog Kavkaza, a osobito Kubana dao impuls za novi način sprežanja konja, a područje sjeverne crnomorske obale bilo je posrednik tih novina prema prostoru Karpat-ske kotline i dalje u srednju Europu (METZNER-NEBELSICK, 2002., 352.). Na prostoru Karpat-ske kotline integrirali su se i prilagodili te dalje razvijali novi oblici. Tako je skupina B tip I i II razvodnika za uzde prepoznata kao srednjoeuropski i jugoistočnoeuropski oblik koji nije nastao na istoku, nego je razvijen na ovom području (METZNER-NEBELSICK, 2002., 353.). U kratkom poglavlju opisani su križni razvodnici, kakvi su između ostalog pronađeni u ostavi u Legradu, čiji razvoj autorica povezuje s prostorom Karpat-ske kotline, a usamljene primjere nađene na istoku pripisuje već spomenutim kontaktima tih dviju skupina. Ostavu u Legradu, prema prisutnosti križnih razvodnika, datira u starije željezno doba, a prema njihovom broju iznosi i tezu kako je riječ o opremi dva konja koja su vukli kola (METZNER-NEBELSICK, 2002., 356.).

U zaključnom dijelu ovoga najopsežnijeg poglavlja, u kojem je autorica željela razraditi pojedine tipove i ustanoviti njihovu rasprostranjenost i prostor razvoja, osvrnula se na ulogu

konjske opreme u grobovima i ostavama. Došla je do zaključka kako se primarna konjska oprema (žvale i psalije) pojavljuju u ostavama i grobovima na podunavsko-karpat-skom i srednjoeuropskom prostoru krajem kasnoga brončanog i početkom željeznog doba gotovo istodobno pokazujući svoje regionalne i kronološke razlike (METZNER-NEBELSICK, 2002., 357.). Na kavkaskom i crnomorskom prostoru ostave s predmetima konjske opreme su rijetkost, dok ih na srednjoeuropskom i podunavsko-karpat-skom prostoru susrećemo već u 9. st. pr. Kr. O samostalnom razvoju konjske opreme u prilog idu i neki karpat-ski oblici psalija (tip I., X. prema C. Metzner-Nebelsick), no prepoznaju se i uvozi s istočnog prostora (tip IX.). Ovakvim postavkama autorica drži sve manje vjerojatnom teoriju o invaziji Trakokimerana na prostor Karpat-ske kotline (METZNER-NEBELSICK, 2002., 359.). Takav tijek razmišljanja o pojavi konjske opreme slijedi je ideja pojedinih autora koji su se i prije bavili tim problemom (GAZDAPUSZTAI, 1967.; KOSSACK, 1980.). Istaknuto je kako je konjska oprema u kasno brončano i rano željezno doba bila *prestige goods* koja se prilagala u grobove ondašnjih odličnika (METZNER-NEBELSICK, 2002., 362.).

U desetom poglavlju C. Metzner-Nebelsick raspravlja o pitanju kola u grobovima halštatskog vremena u jugoistočnoj Panoniji. Autorica iznosi primjere o nalazima mogućih ostataka dijelova kola sa šireg prostora, uključujući jugoistočne Alpe, južnu Njemačku, Transdanubiju i dolazi do zaključka kako su takvi nalazi vrlo rijetki, a slična situacija je i na području sjeverne crnomorske obale i sjevernog Kavkaza.

Slijedi poglavlje o oružju u kojem se autorica osvrće na oružje mlađe faze kasnog brončanog doba i starijega željeznog doba u južnoj Panoniji u interkulturalnoj usporedbi. Obrađuje mačeve koji su dosta rijetki na užem radnom području, zatim bodeže i njihovo značenje unutar mreže komunikacija između Kavkaza i srednje Europe, od kojih su posebno izdvojeni bimetalni i ubodni bodeži koji su na užem radnom području svakako uvezeni s istoka. Posebnim poglavljem predstavljani su okovi korica bodeža koji su poznati s pontskog područja, a izuzetno su rijetki u Europi gdje također predstavljaju uvoz s istoka. Sjekire su zastupljene s potpoglavljima o bojnim sjekirama, sjekirama s krilcima, tuljastim sjekirama te sjekirama sa zaliscima. Opisana su koplja i strelice te defanzivno naoružanje poput kaciga iz Batine od kojih je jedna otprije poznata u literaturi, dok se dijelovi druge čuvaju u Naturhistorisches Museum u Beču te dijelom u Römisch-Germanisches Zentralmuseum u Mainz, a čije su okolnosti nalaza početkom 20. st. dvojbene. Obrađeni su i drugi dijelovi defanzivnog naoružanja, gdje je za primjer uzet grob 1 iz tumula IV u Kaptolu koji je, prema autorici, lokalitet na užem radnom području. Grobovi pod tumulima u Kaptolu, prema dosadašnjem stanju istraživanja, pripadaju kulturnoj grupi Martijanec-Kaptol (VINSKI-GASPARINI, 1987., 183.-187.) koja je različita od daljske grupe od načina pokopavanja pokojnika u grobu pod tumulom do keramografije i vrlo snažne povezanosti s istočnim halštatskim krugom (POTREBICA, 2001., 64.; POTREBICA, 2003., 222.), koja je neprijeporna i za daljsku grupu. No nju, ipak, prema sadašnjem stanju istraživanja, valja promatrati kao jednu drukčiju, prije svega podunavsku, kulturnu grupu kasnoga brončanoga i starijega željeznog doba. U posljednjem pot-

poglavlju ove cjeline o naoružanju, autorica je dala pregled oružja mlađega i kasnog halštata u Karpatskoj kotlini, pri čemu se osvrnula na nalaze oružja u grobovima u Doroslovu i Szentlőrincu.

Dvanaesto poglavlje posvećeno je oruđu kasne kulture polja sa žarama te vremenu starijega željeznog doba u jugoistočnoj Panoniji. U pribor za obranu svrstala je brusove koji su dosta česti u grobovima jugoistočne Panonije i metalne perle koje su, prema autorici, vjerojatno kao i brusovi imali funkciju statusnog simbola osobe koja ga je nosila. Opisani su i nalazi noževa te posebni oblici kao što su britve i pincete.

Slijedi poglavlje o nošnji i nakitu jugoistočne Panonije u kasnom brončanom dobu i starijem željeznom dobu. U naslovu je greškom otisnuto rana kultura polja sa žarama (METZNER-NEBELSICK, 2002., 411.). Najprije su obrađeni atributi nošnje kao što su fibule koje je autorica podijelila na fibule koje su rasprostranjene na balkansko-karpatskom području, u koje su ubrojene različite varijante dvopetljastih lučnih fibula, zatim fibule koje su rasprostranjene na istočnoalpskom i istočnoalpskom-italskom prostoru te strani oblici. Među fibulama autorica je izdvojila jugoistočnopanonski oblik dvopetljaste fibule s čvorovima na luku koji su bogato ukrašeni te s nogom u obliku beotskog štita, označivši je kao tip Batina što se datira u horizont III.a (METZNER-NEBELSICK, 2002., 414., Abb. 185.). Različite oblike fibula koje su na početku željeznog doba bile u uporabi na prostoru jugoistočne Panonije, a koje svojim oblicima ukazuju na različita geografska područja halštatskoga kruga (balkanski, jugoistočnoalpski), objašnjava kao dijelove ženske nošnje koji su stigli na ova područja ženidbenim odnosima (METZNER-NEBELSICK, 2002., 425.). U sljedećem poglavlju obrađene su igle kao dio nošnje, među kojima su zamijećeni jugoistočnoalpski i balkanski tipovi (METZNER-NEBELSICK, 2002., 433.). Zatim je obrađen nakit u obliku obruča, gdje se autorica osvrće na obručaste ukrase za kosu i one koji su se nosili na sljepoočicama, od kojih je posebno izdvojila one sa žigosanim krajevima. Među njima prepoznaje one raširene na sjevernom crnomorskom prostoru i drugu vrstu raširenu u Karpatskoj kotlini i na području Poljske (METZNER-NEBELSICK, 2002., 435., Abb. 194.). Slijedi poglavlje o naušnicama među kojima je također prepoznat lokalni tip Šarengrad te poglavlje o narukvicama i nanogvicama, a na kraju o torquesima.

Drugi dio ovog poglavlja odnosi se na nakit koji se razmatra u četiri odlomka; prvi je posvećen oblicima rasprostranjenim na grčko-balkanskom te karpatskom prostoru, među kojima su prepoznati brončani predmeti lijevani na proboj, zatim pločasto profilirane cjevaste perle, posebno su opisane pojasne kopče tipa Batina i kalotasta puceta s ušicom. Autorica se osvrnula i na privjeske u obliku obruča. U drugom dijelu se osvrće na oblike koji su rasprostranjeni na panonsko-balkanskom prostoru, pri čemu su izdvojeni zoomorfni privjesci te na proboj lijevani stožasti tutuli s ušicom. Treći dio odnosi se na nakit raširen na panonsko-istočnoalpskom prostoru, pri čemu su izdvojeni privjesci i perle. Četvrta skupina odnosi se na oblike nakita rasprostranjene u Mađarskoj, od kojih su izdvojeni tutuli od brončanog lima tipa Füzesabony i cilindrične perle s glavom u obliku pečata.

Slijedi četrnaesti dio koji je posvećen statusnim simbolima i prestižnim predmetima, inspiriranim stranim utjecajima. Iz-

među mnoštva predmeta koji se ubrajaju u statusne simbole i prestižne predmeta (oružje, konjska oprema, dijelovi kola,...), postoje i oni koji nisu dosad obrađeni niti u jednoj kategoriji. Ovdje se autorica osvrnula na posude od brončanog lima, zatim žezla u obliku konjskih glava te na buzdovane i ogledala.

U petnaestom poglavlju autorica se osvrće na kulturne odnose jugoistočne Panonije i istočnog dijela Karpatske kotline, odnosno na grupu Füzesabony-Mezőcsát i njezino značenje u međuodnosima između Karpatske kotline i sjevernopontskih stepa. Autorica pokušava oslikati fenomen grupe Füzesabony-Mezőcsát i njezina odnosa prema susjednim grupama, u kojem je ta kulturna grupa bila prijenosnik ideja s istoka prema zapadu i obratno.

Četvrti dio knjige naziva se «Rezultati» i sastoji se od sažetka rezultata pod naslovom *Oproštaj od «Trakokimerana» Što ostaje?* te od poglavlja o jugoistočnoj Panoniji od 10. do 6. st. pr. Kr. – pokušaj kulturnopovijesnog značenja razvoja jedne regije – spone između istočnoalpskoga kruga, istočnog dijela Karpatske kotline i kultura balkanskoga željeznog doba. Autorica u preposljednjem poglavlju nastoji teorijom razmjene roba i ideja objasniti novume na prostoru Karpatske kotline, a koji imaju paralela i na udaljenom sjevernokavkaskom i crnomorskom prostoru. Teoriju o invaziji «Kimerana» pretvara u znatno miroljubiviju priču o kontaktima na velike udaljenosti koja je bila uvjetovana prirodnim, privrednim i društvenim promjenama, što su se zbivale na širem srednjoeuropskom prostoru krajem prvog tisućljeća pr. Kr., a zrcale se u arheološkim nalazima i na prostoru jugoistočne Panonije. Nalazi s prostora jugoistočne Panonije u razdoblju od 10. do 6. st. pr. Kr. zrcale, kako ističe autorica, složenu mrežu komunikacija utjecaja kako s jugoistočnoalpskoga i transdanubijskog tako i s karpatskoga, balkanskoga i udaljenoga sjevernopontskog prostora. Stoljećima se mijenjala moda i utjecaji koji su se zrcalili u nošnji i načinu života, što je vidljivo i na promatranom prostoru koji je na neki način veza između istoka i zapada, sjevera i juga. Posebno je naglašena otvorenost ovoga prostora prema istoku, što se prema autorici ogleda u čestim nalazima konjske opreme. Nakon zaključka slijede sažeci na engleskom, hrvatskom i mađarskom jeziku te prilog s popisom nalazišta, uz karte prikazane u tekstu.

U drugom tomu slijedi iscrpan popis literature, naputci uz katalog nalaza, zatim katalog izabranih kasnobrončanodobnih i željeznodobnih nalazišta u jugoistočnoj Panoniji. Tu su opisani predmeti prezentirani na tablama, uz kratke bilješke na koje je autorica naišla u muzejskim inventarnim knjigama, zatim katalog izabranih karpatskih nalaza s konjskom opremom pontsko-kavkaskog porijekla koji su također predstavljeni na tablama. Uz katalog valja napomenuti kako je autorica detaljno opisala način na koji je pokušala rekonstruirati grobne cjeline iz Dalja (METZNER-NEBELSICK, 2002., 663.-664.), pri čemu za zaključak o povezivanju ritona i šalica s metalnim predmetima otkupljenim iz Dalja u jednu grobnu cjelinu halštatskog ratnika (METZNER-NEBELSICK, 2002., 669., T. 72., 9-12; T. 73., 1-13), nema dovoljno podataka u inventarnoj knjizi Arheološkog muzeja u Zagrebu². Slijedi prilog uz katalog s grobovima i naseljima kulture polja sa žarama i halštata iz jugoistočne Panonije i okolnih područja kao i ostave horizo-

nata V i VI. Na kraju slijede table (144) na kojima je u crtežu ili fotografiji predstavljen materijal iz Batine, Dalja, Erduta, Vukovara, Suze, Sotina, Bijelog Brda, Pécs-Jakabhegya, itd., koji se čuva u nekoliko europskih muzeja. Posebna je vrijednost što su neki nalazi po prvi put objavljeni, a najčešće je riječ o slučajnim nalazima koji su otkupom stigli u Beč ili Berlin. Tako je po prvi put važno nalazište poput Batine sa svojim nalazima predstavljeno u jednoj publikaciji.

Nesumnjivo je kako će objavljena studija zauzeti važno mjesto u znanstvenoj javnosti zbog više razloga. Uz već navedenu jedinstvenu objavu velikoga i rasutog korpusa nalaza iz Batine, posebna vrijednost se ogleda u kartiranim nalazima konjske opreme, nakita i keramičkih oblika te zbog iscrpnog popisa literature koja je konzultirana pri nastanku ove studije, a neizostavna je pri proučavanju prijelaza iz kasnoga brončanog u starije željezno doba na prostoru srednje Europe. Hvalevrijedan napor uložen je u nastanak ovoga dijela, a primjedbe iznesene u ovom prikazu dobro namjerne su i istaknute zbog mogućih jednostranih pristupa ovim složenim problemima kasnoga brončanog doba i prijelaza kasnog brončanog u starije željezno doba na prostoru istočne Hrvatske koje će biti moguće rasvijetliti tek objavama istraženih kao i ciljanim iskopavanjima novih nalazišta ključnih za rješavanje ovih pitanja. Stoga djelo C. Metzner-Nebelsick ostaje nezaobilazan priručnik s velikim korpusom reproducirane građe s prostora sjeveroistočne Hrvatske te dobrim prikazom društvenih, gospodarskih, ekoloških i trgovinskih modela koji su se u prvim stoljećima posljednjeg tisućljeća prije Krista odvijali na prostoru Karpatske kotline povezane sa širim prostorom Ponta, a koji se zrcale i na području i u nalazima daljske grupe na čijem je primjeru i razrađena tema studije.

LITERATURA

- FORENBAHER, S., 1988., On «Pseudoprotovillanova» Urns in Yugoslav Danube Area, *OpusA* 13, Zagreb, 23.-41.
- FORENBAHER, S., 1991., Nalazišta grupe «Belegiš II» u istočnoj Slavoniji, *OpusA* 15, Zagreb, 47.-69.
- GAZDAPUSZTAI, Gy., 1967., Caucasian Relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age, *ActaArchHung* XIX/3-4, Budapest, 307.-334.
- GUMĂ, M., 1993., *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica IV, București
- HOFFILER, V., 1938., Dalj, *CorpVas* 2, Beograd
- KLEMENČIĆ, M., 1997., *Atlas Europe*, Zagreb
- KOSSACK, G., 1980., «Kimmerische» Bronzen, Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa, *Situla* 20/21, Ljubljana, 109.-143.
- KŐSZEGI, F., 1988., *A dunántúl története a későbronzkorban (The History of Transdanubia during the Late Bronze Age)*, *BTM Műhely* 1., Budapest
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1968., «Tračko-kimerijska» ostava iz Iloka, *RVM* 15-17, Novi Sad, 31.-42.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1970., *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, *ActaMC* 2, Vinkovci
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1984., Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji, *IzdanjaHAD* 9, Zagreb, 63.-90.
- MEDOVIĆ, P., 1978., *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, *DissMonB* XXII, Beograd
- MEDOVIĆ, P., 1988., *Kalakača, Naselje ranog gvozdenog doba*, Novi Sad
- MEDOVIĆ, P., 1994., Geneza kultura starijeg gvozdenog doba u jugoslavenskom Podunavlju, *Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja (znanstveni skup, Sombor, 1993)*, Beograd, 45.-50.
- MINICREITER, K., 1985., Erdut «Veliki Varod, Mali Varod, Žarkovac», *Osijek – višeslojno prapovijesno naselje*, *ArhPregl* 24, Beograd, 25.-30.
- PARE, Ch. F. E., 1996., Chronology in Central Europe at the End of the Bronze Age, *ActaArch* 67 (1996), København, 99.-120.
- PARE, Ch. F. E., 1999., Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa I, Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v. Chr.), *JRGZM* 45/1 (1998), Mainz, 293.-433.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M., 1977., *Depozitele de Bronzuri din România*, București
- POTREBICA, H., 2001., Some Aspects of the Warrior Concept in the Eastern Hallstatt Circle, *Prehistoria* 2000 1/1, Forlì, 62.-81.
- POTREBICA, H., 2003., Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba, *OpusA* 27, Zagreb, 217.-242.
- ROEDER, M., 1992., Der Übergang von Bronzezeit zu früher Eisenzeit, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin von 1986-1990, *BRGK* 72 (1991), Frankfurt am Rhein, 119.-136.
- ROGIĆ, V., 1987., Geografska regionalizacija Jugoslavije, u: *Veliki geografski atlas Jugoslavije*, Zagreb, 8.-11.
- RYCHNER, V., 1995., Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit, *MonRGZM* 35, Mainz, 455.-487.
- SAFTA, E. C., 1996., Necropola tumulară de pe Ostrovu Mare, *SCIV* 47, București, 159.-190.
- SPERBER, L., 1987., *Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelderkultur im nördlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberösterreich*, Bonn
- ŠIMIĆ, J., 1993., Kontinuitet nastanjivanja tijekom brončanog doba u sjeveroistočnoj Slavoniji, *IzdanjaHAD* 16, Zagreb, 127.-148.
- ŠIMIĆ, J., 2001., Brončano i starije željezno doba na području grada Osijeka, *OsjZbor* 24/25, Osijek, 23.-42.
- ŠIMIĆ, J., 2002., Zaštitno sondiranje na prapovijesnom nalazištu Batina-Gradac, *ObavijestiHAD* XXXIV/3, Zagreb, 56.-59.
- TASIĆ, N., 1979., Teritorijalno, kulturno i hronološko razgraničenje daljske i bosutske kulture, *Balkanica* X, Beograd, 7.-23.
- TASIĆ, N., 1994., Nekropola kod Doroslava i njen značaj za proučavanje starijeg gvozdenog doba Podunavlja, *Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja (znanstveni skup, Sombor, 1993)*, Beograd, 9.-19.
- URSUȚIU, A., 2002., *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, *Ethnische und kulturelle Interferenzen im 1. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr., Band 5*, Cluj-Napoca
- VINSKI-GASPARINI, K., 1956., Iskapanje prehistorijskog naselja u Belom Manastiru, *OsjZbor* V, Osijek, 5.-36.
- VINSKI-GASPARINI, K., 1973., *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, *MonFjZadar*, Zadar
- VINSKI-GASPARINI, K., 1978., Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj, *IzdanjaHAD* 2, Zagreb, 129.-146.
- VINSKI-GASPARINI, K., 1983., Grupa Dalj, *PJZ* IV, Sarajevo, 599.-617.
- VINSKI-GASPARINI, K., 1987., Grupa Martijanec-Kaptol, *PJZ* V, Sarajevo, 182.-231.
- VRANIĆ, S., 2002., *Belegiš, Stojića gumno – nekropola spaljenih pokojnika*, *Muzej Grada Beograda, Posebna izdanja* X, Beograd

Daria Ložnjak Dizdar

2 Pri ponovnom pregledu fundusa nalaza iz Dalja, pri čemu su korišteni inventarna knjiga Arheološkog muzeja u Zagrebu, Corpus Vasorum II i katalog C. Metzner-Nebelsick, uočene su zamjene pojedinih brojeva pri numeraciji tabli u katalogu C. Metzner-Nebelsick, što ne odgovara njezinom opisu u katalogu, što više može biti propust tiskare nego autora, ali se to ne bi smjelo dogoditi tako uglednoj ediciji.

